

Anmeldelser

Imogen Tyler: Stigma: The Machinery of Inequality

Zed Books: London, 2020; 370 sider,
ISBN 978-1-78699-330-4 hb.

Stigma er et af de helt centrale socialvidenskabelige begreber, der er slået igennem på tværs af en lang række discipliner fra sundhedsvidenskab, psykologi og antropologi over sociologi, politologi og geografi til køns-, etnicitets/race- og kulturstudier, samtidig med at det også har formået at slå igennem som hverdagsbegreb. Med bogen *Stigma: The Machinery of Inequality* ønsker Imogen Tyler at give begrebet en sociologisk overhaling og befri det fra den Goffmanske totemisme, som, ifølge hende, fastholder begrebet i et magtvakuum. Dette for at kunne forstå og i sidste instans give svar på, hvorledes man kan yde den eksisterende og intensiverede kapitalisme modstand. Bogen forsøger med en kombination af sociologisk forestillingsevne, genealogiske og intersektionelle analyser at forene 'høj teori' med 'konkret empiri' og en stærkt polemisk og normativ position for at synliggøre, hvorledes stigma og stigmatisering ikke 'blot' er kulturelle fænomener, men direkte indlejrede i og strukturerende for vores samtids kapitalisme bl.a. som legitimering af de snart allestedsværende nedskæringer, reformer og dereguleringer, der på forskellig vis søger at afmontere barrierer for kapitalens fri bevægelighed. Sådan søger Tyler med *Stigma* både at lave en konkret samtidsdiagnose, mobilisere til modstand og bidrage til

en socialvidenskabelig udvikling af stigmabegrebet.

I kapitel 1, 'The Penal Tattoo', lægger Tyler ud med at understrege, at stigma ikke er noget, 'vi leger', det er ikke 'en metafor' eller 'bare en diskurs'. I stedet for en klassisk etymologisk afdækning indledes således med en historisk analyse af græske og romerske praksisser med brændemærkning og tatoveringer af slaver og kriminelle for at understrege, hvorledes stigma grundlæggende er en relationel, kropslig og kropsliggjort praksis. Herved anskueliggør Tyler, at begrebet bør forstås som en højt sofistikeret form for vold, der i moderne demokratier ikke længere efterlader sig fysiske spor, men som stadig fæstner sig på uønskede kroppe, og som samtidig har nok så ødelæggende somatiske, psykologiske og sociale effekter, der rammer det mentale helbred, identitet, selvværd, og samfundsmæssig solidaritet etc. Herfra udgør kapitlet en *tour de force*, der dækker eksempler fra den koloniale kapitalisme, slavehandlen, misogyni, kriminelles tatoveringer, kolonialiseringen af arbejderklassen i England, kasteopdelingen og hindunationalismen, der alle eksemplificerer de sociale, økonomiske og ikke mindst politiske funktioner af stigmatiserende praksisser, samtidig med at der argumenteres for, at stigma skal forstås som en form for social klassifikation, der naturaliseres og bekræftes gennem dens kropsliggørelse.

I kapitel 2, 'From Stigma Power to Black Power', der også udgør det centrale teoretiske bidrag, kritiseres den symbolske interaktionisme og Goffman for at negligere ikke bare magtbegrebet,

men også spørgsmål om race, segregeringen af befolkninger og en generel dehumanisering. I stedet peger Tyler mod den 'sorte sociologi', det vil sige den tradition af afroamerikanske intellektuelle, sociologer, etnografer, statistikere, der fra mellemkrigstiden og frem begyndte systematisk at undersøge det amerikanske samfund og dets racisme og dennes rødder i slaveriet, kolonialismen, den tidlige kapitalisme og en delvist religiøst forankret 'tyrkeretro' på hvidt overherredømme. På denne måde og med afsæt i den negligerede 'sorte sociologi' ønsker Tyler at anskueliggøre, hvorledes stigma er et socialt og historisk produkt af sociale kampe, og hermed også at stigma potentielt kan afmonteres gennem social og politisk modstand. Det betyder, at stigma ikke bare kan, men skal analyseres i sammenhæng med et magt og ulighedsbegreb og ikke bare som interaktioner. For at understøtte dette perspektiv argumenterer hun for Link og Phelans (2014) begreb om 'stigma power' og tilføjer yderligere begrebet 'stigma struggle'. Her anfører hun black power-bevægelsen som et konkret eksempel.

I kapitel 3, 'The Stigma Machine of the Border', der efter denne forfatters vurdering er det svageste kapitel i bogen, kaster Tyler blikket mod den nuværende dehumanisering af flygtninge og migranter og den tiltagende autoritære nationalisme i Europa. Der trækkes tråde og ligheder mellem 30'erne og 40'ernes fascisme og vore dages anti-migrations-, anti-asyl- og anti-islam-bevægelser, tiltagende voldelige adfærd, systematiske racisme, stigmatisering og ydmygelser af flygtninge, migranter og muslimer. Trådene, der forbinder de to, er ifølge Tyler en statsracisme, der er et af de primære styringsværktøjer, med hvilket kapitalistiske eliter søger at aflede opmærksomheden fra den tiltagende ulighed og uretfærdighed, de selv promoverer og systematisk understøtter. Samtidig splittes arbejderklassen, og 'ekstraordinære' og ikke demokratiske tiltag forsøges legitimeret på denne

måde med henvisning til 'de andre', 'de udefra kommende', 'den ydre trussel' etc. (p. 147). Imidlertid forbliver Tylers 'bevisførelse' for disse sammenhænge relativt fragmentarisk, og der savnes en mere dybdegående analyse af de sammenhænge, historiske ligheder og de kapitalistiske eliteformationer, som kapitlet skitserer konturerne af.

I kapitel 4, 'The Stigma Machine of Austerity', flyttes blikket til nedskæringspolitikker, der har været en del af dagligdagen for mange siden 'den tredje vejs' gennemslag, men som har været særligt udtalte siden finanskrisen. Kapitlet fremstår som hjerteblod for Tyler, og som det mest gennearbejdede. Gennem en række personlige fortællinger baseret på interviews og samtaler synliggøres det, hvorledes den stigende ulighed, der er resultatet af nedskæringspolitikkerne, legitimeres gennem den systematiske udskamning og klassifikation af bestemte sociale grupper som uværdige i forhold til at modtage samfundets solidaritet og støtte. Dette gælder i vidt omfang forskellige marginaliserede grupper som økonomisk dårligt stillede handikappede og ældre, der er afhængige af offentlig støtte, omsorg og pleje. Samtidig søger Tyler at synliggøre, hvorledes der hele tiden udøves modstand mod denne statsautoriserede degradering på et utal af måde og ved hjælp af mange forskellige strategier, men også at disse ofte overses eller negligeres af de dominerende professionelle kulturproducenter, særligt de politiske kommentatorer, tænketanke og journalister, men også af intellektuelle og forskere.

I 'Shame Lives on the Eyelids', som er kapitel 5, tager Tyler udgangspunkt i sin egne biografi som kvinde fra arbejderklassen, der via uddannelsessystemet foretager en markant klassevandring ind i academia med alle de eks- og implicitte ydmygelser, 'sådan en som hende' møder i det engelske patriarkalske classesamfund, som hun beskriver det. Dette anvender hun til en epistemologisk-metodologisk refleksion over præmisserne

for at bedrive samfundsvidenskabelig stigma-power-forskning. Problemet er ifølge Tyler, at ofte så ender denne forskning, på trods af de bedste intentioner, med at reproducere det stigma, der undersøges. Årsagerne er ifølge Tyler bl.a., at langt de fleste af de metoder, der tages i anvendelse, er nedarvet fra den europæiske modernitet, der var karakteriseret af sine racistiske, klassicistiske og misogyne ideologier (her fremhæves kriminologiens eugeniske fader Lombroso som eksemplet *par excellence*), der ligger latent i disse metoder, herunder etnografien. Problemerne ligger ofte i spørgsmålet om, hvad der sættes som målestokken for, hvad der inddrages og beskrives, og i forhold til, hvem der kommer til orde – det er alt for sjældent de marginaliserede og stigmatiserede, men derimod de dominerende grupper, der 'snakker om dem' eller 'til nøds med dem' (p. 212-213). Som modsvar sætter Tyler en sociologisk forestillings-evne inspireret af C. Wright Mills (1959), der evner at kombinere det biografiske og personlige med det historiske og det strukturelle i kombination med den 'dobbelte bevidsthed', der muliggøres af selv at have oplevet stigmatiseringen på egen krop, som blev tematiseret af bl.a. den afroamerikanske sociolog Du Bois (allerede ved det 20. århundredes begyndelse (p. 239-240)). Spørgsmålet er imidlertid om, hvorvidt dette er en praktisk farbar vej for sociologien fremover? Er det kun sociologer med autentiske oplevelser på egen krop, der kan forholde sig refleksivt til disse, og stiller dette sig egentlig ikke i modsætning til anvendelse af den sociologiske forestillingsevne? Desværre besvares dette spørgsmål ikke, og kapitlet ender hermed som relativt uforløst og uden en dybere refleksion over, hvad andre, der ønsker at appliceres Tylers begreber og tilgang, kan gøre, særligt hvis de selv kommer fra en relativt privilegeret position.

Konklusionen i kapitel 6, 'Rage Against the Stigma Machines', er en lidt rodet blanding af en opsummering og en

polemisk kritik af ikke bare de mange kendis-tiltag, der tilføjer et teatralisk underholdningsbetonet lag til, hvorledes vi som samfund søger at håndtere stigmatiseringen af forskellige minoritets- og udsatte grupper, men også af de mange policy-tiltag, der ikke adresser de underliggende strukturelle vilkår, og som derfor sjældent kommer ned og får fat om rødder og årsager, men forbliver på symptomniveauet.

Som skitseret ovenfor er det mange ting, som Stigma: The Machinery of Inequality vil, og man kommer også vidt rundt med bogen, spørgsmålet er så, om den når i mål? Her må det konstateres, at svaret er kun delvist. De centrale pointer om, at stigma, magt og ulighed altid bør analyseres sammen, slås fast med syvtommersøm. Med andre ord, at analysen af den materielle udbytning og fremmedgørelsens maskineri i alle dens former til enhver tid må suppleres med analysen af, hvorledes stigma – som symbolsk udbytning – i form af ydmygelser og dehumaniseringer legitimerer og animerer denne. Herved understreges det også, at stigmatiseringsprocesser må forstås som er et generelt angreb på menneskelig værdighed og en central komponent i den autoritære drejning, som neoliberalismen har taget de seneste 20 år som en styringsteknologi til dehumaniseringen og opsplittning af befolkninger med det formål at legitimere og cementere eksisterende magtasymmetrier. Særligt i en tid, hvor nyliberalismen aktivt søger at 'privatisere ansvaret' for den tiltagende strukturelle ulighed, der bl.a. er resultat af de forskellige elitors tiltagende monopoliseringen af offentlige goder, services og samfundsmæssige ressourcer. Herved bliver stigma som et socialvidenskabeligt begreb og som konkret praksis strukturelt og historisk sammenflettet med den moderne stats og den moderne kapitalismes historie.

Men når det kommer til at skitsere en nærmere teori og metodologi til at undersøge konkrete former for stigmatisering eller midlerne til at kunne skelne

mellem forskellige former for stigmatisering, bliver bogen mindre konsekvent, og sine steder fremstår den mere agiterende end analyserende. Her kunne bogen med fordel have trukket på den store og meget omfattende stigmaforskning, der allerede findes. Dette gøres imidlertid stort set ikke med mere eller mindre eksplicit henvisning til stråmandsfremstillingen af, at alt, der har rørt ved Goffman, falder for interaktionismens magtblindhed. Samtidig overses også andre samtidige forsøg på at forny stigmaforskningen, f.eks. dem der tager udgangspunkt i Elias' begreber om gruppekarisma og gruppevanære [group disgrace] og distinktion mellem 'etablerede' og 'outsiders' (1994, 2009), Bourdieus forelæsninger om klassifikationskampe (2018), Wacquants samlæsning af Goffmans stigma-teori med Bourdieus teori om symbolsk magt (2013) eller de poststrukturalistiske/govermentality inspirerede analyser, der på samme måde som Tyler trækker på forskellige læsninger af Foucault (se f.eks. Hannem 2012). Interessant nok trækker Link og Phelan i udviklingen af deres begreb 'stigma power' eksplicit på Bourdieu, men det er som nævnt ikke et spor, Tyler forholder sig til. På samme måde indfris bogens ambition om en analytisk intersektionalisme heller ikke. At stigma er intersektionelt, og at forskellige former for stigma overlapper og er gensidigt (selv)forstærkende, er efterhånden ikke nogen nyhed – men hvordan og hvorledes dette undersøges i praksis, bliver vi ikke meget klogere på, igen kunne en bredere læsning af den nyere stigma- og ulighedsforskning have været til en hjælp. Endelig fremstår Tylers forhåbninger om, at den fremherskende stigmatisering kan forene og mobilisere ofrene, lidt flagrende. Det er naturligvis en væsentlig pointe at understrege potentialerne ved modmagt og modbevægelser, men at negligere stigmatiseringens fragmenterede og individualiserende effekter er ikke en hjælp i denne sammenhæng.

Alt i alt en hårdtslående bog, der både kan og vil noget, og som kalder på en toer, der kan opveje de steder, hvor den misser dybden teoretisk, analytisk og empirisk i sin iver for at komme ud over stepperne.

- Bourdieu, P. (2018). *'Classification struggles' General sociology Vol I. Lectures at the Collège de France, 1981-82*, Cambridge: Polity Press.
- Elias, N. & Scotson, J.L. (1994). *The Established and the Outsiders*, London: Sage Publications.
- Elias, N. (2009). Group Charisma and Group Disgrace, i R. Kilminster & S. Mennell (red.), *Essays. On Sociology and the Humanities, vol. III*, Dublin: UCD Press.
- Hannem, S. (2012). *Stigma Revisited: Implications of the Mark*, Ottawa: University of Ottawa Press
- Link, B.G., & Phelan, J. (2014). "Stigma power". *Social Science & Medicine*, 103: 24-32.
- Wacquant, L. 2013. *Byens udstødte – en komparativ sociologi om avanceret marginalisering*. Frederiksberg: Samfundslitteratur.

Troels Schultz Larsen

Hannah Knox: Thinking like a climate: governing a city in times of environmental change

Durham og London, Duke University Press, 2020 (312 sider, ISBN: 9781478010869)

Hvordan påvirker, udfordrer og ændrer klimaforandringerne de eksisterende rutiner, relationer og procedurer, hvormed en senmoderne europæisk storby styres og reguleres? Dette tilsyneladende enkle men reelt ganske vidtrækkende spørgsmål danner afsæt for den britiske antropolog Hannah Knox' etnografiske studier blandt embedsfolk, politikere, for-

skere, aktivister og engagerede borgere i Manchester siden 2010. I disse kredse og netværk er der ingen klimaskepsis at spore. Derimod trives en udbredt vilje og arbejdsomhed i bestræbelserne på at indarbejde klimaforandringernes nye fordringer i eksisterende og justerede administrative, teknologiske, sociale og politiske sammenhænge. Ikke desto mindre producerer disse bestræbelser konstant sine egne skuffelser for de involverede parter: Klimadata stritter imod lokale erfaringer; administrative procedurer viser sig træge og genstridige; strategier rummer deres egne usikkerheder om fremtiden; og egentlig "klimahandling" lader vente på sig. Som udforskning af denne institutionelle inerti udgør Knox' monografi et centralt bidrag til socialvidenskabens om den grønne omstilling.

Bogen består af otte kapitler fordelt på to hoveddele, foruden en begrebsligt fokuseret indledning og en kort, perspektiverende konklusion. Kapitlerne 1 til 5 handler om de forskellige "kontaktzoner", som klimaforandringerne har afstedkommet i og omkring bystyret i Manchester og ikke mindst om de forskellige vidensredskaber, der her forhandles og tages i brug. Efter tur hører vi om udfordringerne med drivhusgas-reduktionsmålenes proportionaliteter (målet i Manchester siger 41% i 2030, relativt til 2005; kapitel 1); om udmåling af bygningsmassens klimaeffekter (kapitel 2); om udarbejdelsen af nye CO2-fodaftryk for varer, serviceydelser og genstande (kapitel 3); om modeller og scenarier for fremtiden (kapitel 4); og om det stadige gab mellem strategier og handling (kapitel 5). Anden hoveddel kaster hernæst lys over "rematerialiseringen af politik": Vi præsenteres for de nye "dagligdagsingeniører", der vokser frem sammen med øget fokus på og afprøvninger af lavudledningshuse (kapitel 6); for aktivister, der afsøger anderledes måder at agere "kritiske venner" for bystyret (kapitel 7); og for den "energi-diagnostiske" praksis, hvorigennem særligt middelklassebor-

gere engagerer sig domestisk og lokalt i klimaforandringerne (kapitel 8).

Som forventeligt ved et etnografisk baseret studie rummer bogen en række interessante og grundigt beskrevne nedslag i klimastyringens daglige arbejde og dilemmaer. Vi er med bag computerskærmene, på rundvisning i lavudledningshusene og til workshops om private klimaaftryksmålinger med konsulenter og interesserede borgere. Ikke mindst er vi med ved de mange og gentagne møder mellem embedsfolk, eksperter, interessenter og aktivister, som inkarnerer bystyrets forsøg på at iværksætte en partnerskabsbaseret og inddragende klimastyring. Det er ikke mindst gennem den nære beskrivelse af disse scener, deres gentagne talehandlinger, relationer og materielle praksisser såvel som deres mønstre af eksklusion, at Knox viser værdien af en etnografisk-antropologisk tilgang til byers klimatiltag. Dette forskningsfelt har hidtil været domineret af humangeografer og politologer, med sociologer og antropologer placeret mere perifært. Og selv om Knox på forbilledlig vis går i tæt dialog med denne eksisterende forskning, så formår hun samtidig at fremhæve de produktive nye indsigter, der vindes ved hendes egen tilgang.

På det begrebsligt-analytiske plan foretager bogen primært to interventioner, hvoraf den sidste i denne anmelders øjne er mere vellykket end den første. For det første trækker Knox på en blanding af Gregory Bateson og Charles Sanders Peirce for at undslippe analytiske dilemmaer forbundet med natur-kultur- og repræsentation-virkeligheds-dikotomier og i stedet bestemme "tænkning" alment som en distribueret tegnudvekslingsaktivitet mellem mennesker og deres såvel organiske som teknologiske omverden (s. 6 ff.). Det er i denne ontologiske forstand at klimaforandringerne i Knox' optik rejser en grundlæggende udfordring, som både hun og hendes informanter er dybt optaget af, om at lære at "tænke som et klima" – altså lære at aflæse og respondere på de mangfoldige tegn,

som klimaforandringerne manifesterer sig igennem. Alle bogens undersøgelser handler i denne forstand om forskellige varianter af denne kollektive læreproces. Ikke mindst handler bogen om de ofte begrænsede, kun delvist succesfulde og delvist mislykkedes forsøg fra byaktørernes side på at praktisere denne klimatænkning sammen med andre, eksisterende idé-, handlings- og styringsregistre, såsom dem knyttet til boligrenovering eller økonomisk regulering.

Tilgangen er interessant og løfterig i princippet. Dog viser den sig i praksis at dække over et fokus på tekniske og videnskæssige medieringer, som er lidt mindre originalt og vidtrækkende, end mobiliseringen af Bateson og Peirce indikerer. Klimaforandringer manifesterer sig i praksis for bystyret i Manchester i skikkelse af klimatologisk data, energiregnskaber, livscyklusvurderinger og andre numeriske redskaber og tegn, samt gennem modeller, dokumenter, undersøgelser og eksperimenter med infrastruktur som energi og boliger. Alt dette er nyttigt at få etnografisk afdækket, men ligger samtidig i nær forlængelse af pointer og indsigter, som er veletablerede ikke mindst fra feltet af videnskabs- og teknologistudier (STS), herunder i dette felts inkarnation som aktør-netværksteori (ANT). Nok formår Knox til tider at nuancere disse indsigter gennem Peirces semiotiske tredeling mellem ikon, indeks og symbol, idet ikke mindst de mulige indeksikale relationer mellem erfaret vejr og globalt klima behandles interessant. Omvendt savner denne anmelder det fokus på videnspolitiske stridigheder, som både STS og ANT er anerkendte for.

Mere inspirerende er imidlertid bogens anden og beslægtede begrebsligt-analytiske intervention, nemlig Knox' gennemgående fokus på de materielle og videnskæssige *former*, hvorigennem klimaet får sit sociale og politiske liv. Eksempelvis undersøger Knox på interessant vis de egenskaber og begrænsninger der følger af det forhold, at klimaansvarlighed tænkes gennem den numeriske form af

procenter – de 41% i Manchester eller de 70% i dansk klimapolitik. Disse reduktionsprocenter medskaber bestemte kategorier for klimaintervention (boliger, energi, transport osv.); de etablerer en relation mellem delen (f.eks. projektet) og helheden (f.eks. byen); og de muliggør en tænkning i proportioner på tværs af skalaer, hvorigennem Manchester sættes i relation til den globale udfordring (s. 44 ff.). Men denne numeriske form skaber tillige nye vanskeligheder for byens embedsfolk, ikke mindst fordi klimaopgørelserne åbner for en potentielt uendelig mængde af objekter, steder og skalaer for intervention, som strider mod eksisterende administrative procedurer. Stabiliseringen heraf kræver derfor løbende forhandling, justering og tilpasning.

Knox henter sit begrebsligt-analytiske fokus på klimaets numeriske, materielle og andre former fra nyere antropologisk teori, herunder Annelise Riles' studier af netværket som en "dobbelt figur" (der både er en praksis og et beskrivelsesideal for socialt relationsarbejde; s. 116 ff.). Det er her interessant, vil jeg mene, at overveje, hvilke analogier dette antropologiske formbegreb har i den sociologiske disciplin. På den ene side synes begrebet med sin materielt-videnskæssige bestemmelse noget mere afgrænset end det almene sociale formbegreb, der kendes særligt fra Georg Simmels sociologi. På den anden side synes begrebet i Knox' og andres analytiske praksis at udgøre et velkomment korrektiv til og præcisering af den begrebsligt slappe måde, hvorpå mange sociologer taler udifferentieret om "institutioner". Den nærmeste analogi forekommer her at være til Laurent Thévenots (1984) pragmatisk-sociologiske begreb om "form-investeringer", som i lighed med Knox' fokus udspringer fra studiet af statistisk-numeriske og andre formelle, ofte kvasi-juridiske praksisser. I tråd med Knox ligger Thévenots hovedfokus på den måde form-investeringer betinger organisatoriske og politiske muligheder for intervention og kompromis mellem værdier.

Samlet set befinder Knox' bidrag til socialvidenskaben om grøn omstilling sig efter denne anmelders mening netop her: i den nære empiriske beskrivelse af de vigtigste former og form-investeringer, hvormed klimaforandringernes radikale udfordringer søges omsat til administrativ storbyhverdag. I en litteratur, der til tider er lidt for optaget af egne kritiske indsatser – ikke mindst på feltet af bystudier, der præges stærkt af neo-marxistisk neoliberalisme-kritik (Blok 2020) – har vi hidtil savnet en sådan beskrivelse og analyse. Også for sociologien åbner formbegrebet som antydning op for en række opfølgende studier, hvor den grønne omstillings inert, dilemmaer og mulighedsrum i spændet mellem erhvervsliv, aktivisme og formel-administrativ politik kan genbeskrives på produktiv vis. I denne bevægelse må Knox' tilgang formentlig suppleres med et mere eksplicit om end stadig situeret fokus på politisk økonomi, forstået som de ujævne politiseringsprocesser, hvorigennem "kontaktzonen" mellem klima og økonomi gøres til genstand for kritisk udforskning. Også her vil formbegrebet imidlertid vise sig nyttigt: Langt hen ad vejen gør klimaaktivismen og den grønne kritik brug af de samme eller beslægtede numerisk-materielle former som de institutioner, de kritiserer. At tænke som et klima er, som Knox ville sige, en fælles opgave, også for sociologer.

Blok, Anders (2020): "Climate riskscapes in world port cities: situating urban-cosmopolitan risk communities via Ulrich Beck's comparative tactics", *Global Networks* 20(3): 500-521.

Thévenot, Laurent (1984): "Rules and implements: investment in forms", *Social Science Information* 23(1): 1-45.

Anders Blok,
Sociologisk Institut,
Københavns Universitet

Ole B. Jensen og Nikolaj Schultz (red.): Det epidemiske samfund

København: Hans Reitzels Forlag, 2020.

I mere end to år har covid-19-pandemien gennemrystet vores samfund og vendt op og ned på vores daglige tilværelse. På den internationale scene har bl.a. Paolo Giordano, Slavoj Žižek og Ivan Krastev givet deres bud på en analyse af, hvordan coronakrisen har påvirket os både individuelt og samfundsmæssigt. I en ny antologi har nu også en række danske samfundsforskere kommet med deres bud på, hvordan vi bedre kan forstå, hvad man vel godt kan kalde et underbelyst tema i sociologien, nemlig hvordan globale pandemier radikalt forandrer samfundet. Bogen er redigeret af arkitekturprofessor Ole B. Jensen og ph.d.-stipendiat Nikolaj Schultz, og igennem dens i alt 18 kapitler tematiserer 28 danske forskere inden for samfundsvidenskab og humaniora en række forskellige aspekter af coronakrisen ud fra både sociologiske, politologiske og filosofiske indfaldsvinkler. Kapitlerne er grupperet i en række temaer med fokus på hhv. historie, globalisering, identitet, by, arbejdsliv og medier.

I det indledende kapitel redegøres der for antologiens tilgang til analysen af coronakrisen. Det »epidemiske samfund« bestemmes – med henvisning til Beck, Giddens og Lash – som en tilstand af »refleksiv monitorering«, hvor virus er drivkraften i samfundets forandringsprocesser. Til trods for coronakrisens globale karakter er bogens fokus primært på danske forhold, om end med lejlighedsvis globale afstikkere. Det påpeges endvidere, at en bog skrevet midt i en igangværende global sundhedskrise, hvis »afslutning« vi ikke kender, i sig selv risikerer hurtigt at blive overhalet af virkeligheden. Men hvis vi bare sagde »lad os vente og se«, ville bøger om coronakrisen næppe nogensinde blive skre-

vet. Og da det, som det påpeges, er et vigtigt anliggende for sociologien, at forsøge at sætte også en »epidemisk virkelighed« på begreb, er der ikke andet for end at kaste sig ud i det. Som sagt så gjort.

I bogens første tema, »Historie, smitte, magt og social teori«, analyseres »Epidemiernes historiske samfundsaftryk« (Anders Fogh Jensen), »Corona, markedssmitte og sociale laviner« (Christian Borch) og »Biopolitikens dobbelthed: Om magt og magtesløshed i det epidemiske samfund« (Lars Tønder). En række af de tiltag – karantæne, vacciner, afspritting, det sunde liv – som coronakrisen har givet anledning til, kan, som AFJ påpeger, i et foucaultdiansk perspektiv ses som styringsteknologier, dvs. subtile magtformer, der umærkeligt internaliseres i vores adfærd. De færreste af disse er imidlertid nye, men er udviklet historisk i forbindelse med tidligere sundhedskriser (pest, kopper, den spanske syge m.v.). At vi således har et historisk overleveret arsenal af adfærdsteknologier at trække på i forbindelse med den aktuelle pandemi, er ikke negativt, men ifølge AFJ tværtimod udtryk for civilisatorik. I sociologien er der, påpeger CB, allerede ansatser til analyser af »smitte-logikker«, som vi også kan trække på i den nuværende situation, nemlig »imitation« (Tarde), »masseadfærd« (Le Bon m.fl.) og »sociale laviner«, der netop henviser til vidtrækkende abrupt forandring (Durkheim, Simmel). Med disse begreber har vi, som CB argumenterer for, et udgangspunkt for bedre at forstå eksempelvis storbyliv og finansmarkederne, der i starten af coronakrisen dykkede med lynets hast ved udsigten til langvarig realøkonomisk stagnation (men, paradoksalt nok, efter kort tid mere end rettede sig op igen). Under coronakrisen har vi set en stærk statslig krisestyring, der, som LT påpeger i sit bidrag, umiddelbart synes at modsige Foucaults pointe om magtens decentring. Der er imidlertid ifølge LT ikke nødvendigvis tale om et modsætningsforhold, idet »magtens mikrofysik« integreres i statsmagtens sty-

ringsteknologier i form af eksempelvis corona-adfærdsregler. En begrænsning ved Foucaults begreb om »biopolitik« er imidlertid, at det ikke er i stand til at begribe, hvordan natur og samfund sammenvæves i den »antropocæne« tidsalder. Der må derfor udvikles et begreb om biopolitik, der medtænker natur, klimakrise og bæredygtighed.

Bogens andet tema, »Globalisering, klima og migration«, sætter fokus på »Virus, klima og risikosamfund« (Anders Blok), »Efter isolationen: Om livet i ruinerne af et annonceret fremskridt« (Stine Krøjer) samt »Coronavirus og migration« (Ninna Nyberg Sørensen). Umiddelbart forekommer det oplagt at sætte coronakrisen ind i et globalt risikosamfundsperspektiv, selv om globale sundhedskriser (pandemier), som AB påpeger, pudsigt nok ikke indgik i Becks egne analyser. Er dette en undladelsessynd? Eller skyldes det, at Beck ikke opfattede pandemier som en del af de menneskeskabte »side-effects«, der var i centrum for hans analyse? AB hælder til sidstnævnte forklaring. Med rette set med denne anmelders øjne, idet Beck i sin risikotypologi i bogen *Gegengifte* (1988) jo faktisk omtaler sygdomsepidemier (pest, kolera m.v.), som han klassificerer som »førmoderne farer«, der stammer fra naturen, i modsætning til »moderne risici«, der i sidste ende stammer fra os selv. Da imidlertid hverken pandemier, orkaner eller tsunamier i dag slet og ret er »natur«, men i høj grad også rummer menneskeskabte elementer (f.eks. global opvarmning), ville de, som AB også påpeger, meget vel kunne inkluderes i Becks analyse af menneskeskabte risici (om end typologien bliver vanskelig at opretholde). At smittelogikkerne ikke er rene naturprocesser, men tværtimod er indlejrede i historiske og samfundsmæssige dynamikker, demonstreres netop i SK's antropologiske feltstudier af smittespredning i Amazonas såvel som NNS' analyse af migrations- og mobilitetsmønstre under coronakrisen.

I det tredje tema, »Identitet, krop og følelser«, ses der på »Betydningen af køn og kønsnormer i det epidemiske samfund: COVID-19 i et kønsperspektiv« (Stine Thidemann Faber og Claus D. Hansen), »Corona og kroppenens kollektivitet« (Bjørn Schiermer) og »Coronaepidemien og dødens tilbagekomst i nutidens samfund« (Michael Hviid Jacobsen og Anders Petersen). Køn og kønsbetingede differentieringer har, som STF og CDH peger på, spillet en afgørende rolle under pandemien. Ulighed i sundhed/sygdom, som målt på f.eks. levealder er mere udtalt hos mænd end hos kvinder, forstærkes af coronakrisen, dvs. der synes at gøre sig en række kønnede adfærdsforskelle gældende, som nogle har knyttet sammen med begrebet »toksisk maskulinitet«, forstået som, at en »rigtig mand« ikke må vise svaghed, også selvom han derved løber en sundhedsmæssig risiko. Selv om nedlukningerne ifølge en række studier har befæstet en traditionel kønsarbejdsdeling i hjemmet, har den ifølge andre også skabt nye muligheder for fædrenes engagement i børnene og i omsorgsrollen. Men coronakrisen skaber også brud, såkaldte »breachinger« (Garfinkel), med det, vi normalt tager for givet, hvilket BS analyserer med udgangspunkt i kropsangst, kropsfællesskaber og krop og kultur. Pandemien aktualiserer imidlertid ikke kun kropsangst, men også dødsangst, og hvis vi vil forstå dødens betydning, kan vi, som MHJ og AP påpeger, med fordel anlægge et historisk perspektiv. Fra alledødsnærværende i middelalderen, til fortrængt og tabuiseret i moderniteten, er døden nu (igen) blevet »spektakulær«. Baggrunden for dette er, at døden i det nutidige samfund medialiseres, kommercialiseres, genritualiseres, »palliativiseres« og videnskabeliggøres. En konsekvens af dette kan være, at vilkårene for »den etiske fordring« (Løgstrup) forringes, idet den forudsætter direkte menneskelige relationer. Men det kan også være, at døden bliver mere nærværende (aftabuiseres).

Det fjerde tema, »By- og hverdagsliv«, stiller skarpt på »Virus og hverdagsliv« (Bente Halkier), »Mobilitet efter corona: Ændringer i transport og byliv« (Ole B. Jensen) og »Gør en pandemisk krise os reelt mere kreative?« (Lene Tanggaard). I et hverdagssociologisk perspektiv analyserer BH, hvordan covid-19 ryster vores selvfølgheder og vender op og ned på alt det, vi »bare gør« og tager for givet: ændring af kropslige rutiner, nedbrydning af skel mellem arbejde, familie, institutioner, fritid osv. På den ene side øges pres og potentielle konflikter inden for familie-, arbejds- og fritidsliv, men måske det også kan give mulighed for at sætte tempoet ned og skabe mere nærvær. På spørgsmålet, om der kan etableres en »ny normal« efter coronakrisen, peges der på, at den måske har givet os erfaringer med, hvordan vi kan løse den endnu større klimakrise. I sit bidrag peger OBJ på, hvordan covid-19-virussens »hypermobilitet«, paradoksalt nok, har ført til immobilitet i form af grænsekontrol og nedlukning af samfund. Den politiske krisehåndterings adfærdregulerende tiltag synliggør de normer og kulturelle kodificeringer vedrørende social og fysisk afstand, som vi normalt tager for givet. Og der opstår et nyt »kampfelt« præget af konflikter, debatter og forhandlinger om »ansvarlig« hhv. »uansvarlig« adfærd i forhold til smitterisiko (negligering af forsamlingsforbud, afstandsregler, værnemidler m.v.). Hvilke forandringer coronakrisen vil skabe på længere sigt, er imidlertid svært at forudsige. Pandemien skaber imidlertid ikke kun nye konfliktrum, men kan ifølge LT også skabe mulighed for eftertanke og kreativitet. Men bliver vi rent faktisk mere kreative under sådanne kriser? LT's kulturpsykologisk inspirerede bud lyder, at »krisekreativitet« – onlineundervisning og -møder, fællessang på tv, online kunstinstitutioner, koncerter og købetjenester, drive-in-koncerter m.v. – udgør en særlig form for kreativitet. Kriser og begrænsninger fører ikke i sig selv til mere kreativitet, det forudsætter, at

de rette vilkår er til stede (økonomi, kontekst, ressourcer).

Under det femte tema, »Arbejdsliv, cívilsamfund og ulighed«, finder vi bidrag om »Coronakrisen på kanten af arbejdsmarkedet« (Anna Ilsøe og Trine P. Larsen), »Solidaritet og frivillighed under coronakrisen: Netværks betydning for fordelingen af uformel civil hjælp« (Mia Lunding Christensen m.fl.), samt »Virus, ulighed og geosociale klasser« (Pernille Tanggaard Andersen og Nikolaj Schultz). I AI og TPL's bidrag undersøges coronakrisens effekter på det danske arbejdsmarked med særlig fokus på atypiske – midlertidige, usikre – jobs. Der peges bl.a. på, at de mange hjælpepakker, også for folk i usikre jobs, er ret unikt for den danske krisepolitik. Men selv om hjælpepakkernes sikkerhedsnet er relativt fintmasket, er der ikke desto mindre huller, især for visse grupper af atypisk ansatte. Til gengæld er der, som MLC m.fl. viser, i ugerne efter nedlukningen sket en markant opblomstring af den gensidige hjælp både i de frivillige organisationer (formelt) og i det civile samfund (uformelt). Selv om dette kan fungere som et supplement til velfærdsstaten, øges risikoen for, at svage og sårbare borgere, der ikke har adgang til de relevante sociale netværk, lades i stikken. Pandemien understreger således det vigtige spørgsmål om velfærdens organisering i offentligt hhv. privat regi. De nye differentierings- og ulighedsformer mht. eksponering, sårbarhed og konsekvenser, som er skabt af pandemien, er også temaet for PTA og NS's bidrag. Selv om coronakrisen rammer os alle, rammes nogle mere end andre, eksempelvis ældre og i forvejen svækkede, sundhedspersonale, ansatte i serviceerhverv, etniske minoriteter m.v. Coronakrisens ulighedsmønster er imidlertid, som PTA og NS argumenterer for i deres bidrag, indlejret i et klassemønster, som de søger at begrebsliggøre vha. begrebet om »geosociale klasser«. Det henviser til, at »klassekampen« i dag ikke kun handler om ejendomsforhold og økonomiske ressourcer, men i stigende

grad også bliver til en »kamp om territorier«, der som følge af bl.a. klimaforandringerne er blevet en »knap ressource«. Under pandemien har vi eksempelvis set, hvordan de velstillede urbane eliter i New York er flygtet ud af byen i et forsøg på at undgå smitten, hvorimod fattige og ressourcetsvage borgere fastholdes i befolkningstætte, og dermed mere smittefarlige, kvarterer og boligområder. Ifølge PTA og NS er »adgangen til territoriet« derfor blevet et nyt stratifikationsprincip i pandemiens og klimaforandringeres tidsalder.

I bogens sjette og sidste tema, »Medier og overvågning«, behandles »Internetet, infodemien og den sagsorienterede offentlighed« (Anders Kristian Munk) samt »Corona og overvågning« (Anders Albrechtslund). I sit bidrag argumenterer AKM for, at pandemien også er en »infodemi«, der ikke kun handler om information og misinformation, men også om hvordan »bekymringsobjekter« (Latour) skabes på internettet i en række »sagsorienterede offentligheder«. På baggrund af søgemønstre på Google vises det, hvordan politiske og kulturelle forhold har betydning for hvordan interessen for coronavirus kommer til udtryk i de forskellige lande. I bogens afsluttende kapitel analyserer AA kontaktopsporingsappen »Smittestop« som en overvågningsteknologi, der kan anvendes til at håndtere og styre befolkningen. Det argumenteres, at det hidtidige overvågningsbegreb har været for endimensionalt og derfor må erstattes af et mere nuanceret ditto, der tager udgangspunkt i praksis fremfor abstrakte fjendebilleder, og hvor frygt erstattes af kritisk tænkning. De sociale medier har erstattet den »autoritære stat«, jf. Foucault, Orwell m.fl., med private aktører, nemlig de amerikanske techgiganter (Google, Facebook, Microsoft m.fl.), hvis algoritmer kan overvåge og forudsige vores (forbruger-)adfærd. I denne nye situation bliver statens rolle at regulere og tæmme techgiganterne, dvs. snarere end at være problemet, bliver den en del af løsningen. Under coronakrisen frygter

vi virussen mere end den statslige regulering i form af »Smittestop«- appen. Derfor har den traditionelle overvågningskritik aldrig rigtig bidt sig fast i forbindelse med appen. Følgelig må overvågningskritikken ifølge AA nytænkes i form af et øget fokus på overvågningens »konstruktive potentialer«.

Alt i alt er der tale om en interessant og læseværdig antologi, der kan ses som et bidrag til udviklingen af en sociologi om pandemier og globale sundhedskriser. De forskellige bidrag kommer godt rundt i mange centrale aspekter af covid-19-pandemien som fortolkes ud fra centrale, såvel klassiske som moderne sociologiske teorier. Vægten ligger dels på at anvende eksisterende sociologiske begreber og teorier på en »ny« situation, dels på at forsøge at udvikle nye konceptualiseringsformer med henblik på at forstå pandemiske kriser. Nok mest førstnævnte. Men begrebet om »geosociale klasser« er et eksempel på sidstnævnte, selv om det stadigvæk virker meget foreløbigt. Det undrer mig, at man har valgt at kalde bogen for »Det *epidemiske* samfund«. Eftersom vi jo har at gøre med en global epidemi, dvs. en pandemi, ville det da have været mere oplagt at kalde den for »Det *pandemiske* samfund«. Man savner en begrundelse for dette valg.

Eftersom bogen er blevet til, mens pandemien stadigvæk rasede, er det klart, at den nødvendigvis må blive mangelfuld på en række områder. Det kunne have været interessant med et kapitel om de politiske, styrings- og forvaltningsmæssige aspekter af coronakrisen, jf. eksempelvis Jørgen Grønnegård Christensen-rapporten, hvori der leveres dokumentation

for, at regeringen i en række afgørende situationer ikke fulgte sundhedsmyndighedernes faglige rådgivning, men valgte at gå længere (jf. f.eks. spørgsmålet om, hvorvidt skoler m.v. skulle omfattes af den første nedlukning). Dette rejser bl.a. spørgsmålet, om det i den offentlige forvaltning normalt gældende proportionalitetsprincip har måttet vige pladsen for det så omtalte »ekstreme forsigtighedsprincip«, hvilket selvfølgelig kan forsvares med, at vi stod i noget nær en undtagelsestilstand. EU's, og i videre forstand det internationale samfunds, rolle i forbindelse med pandemien glimrer også ved sit fravær i bogen.

Jeg savner også et kapitel om danskeres holdninger og værdier under coronakrisen, herunder »protestbevægelserne« i form af bl.a. »Men in Black« og »Nej til tvang«. I Hope-projektet og de seneste tryghedsmålinger findes der allerede et ret omfattende empirisk materiale, som bl.a. belyser tryghed/utryghed, opbakning til regeringen, tillid/mistillid til politikere og sundhedsmyndigheder, vaccinetilslutning hhv. -skepsis m.v. Dette ændrer imidlertid ikke ved, at der med bogen er fremlagt en række interessante sociologiske analyser af det epidemiske – eller pandemiske – samfunds kriser, brud og mulige transformative potentialer. Bogen kan anbefales til enhver, der måtte ønske at dykke dybere ned i emnet, og kan tjene som et godt udgangspunkt for videre undersøgelser inden for feltet.

Klaus Rasborg,

Institut for Samfundsvidenskab
og Erhverv, Roskilde Universitet